

УДК 006.9:947.085(477)

Л. В. РИБЧЕНКО*

З ДОСВІДУ ВИВЧЕННЯ ТА МУЗЕЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФОНДУ З ОБЛІКУ ЛЮДСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ВТРАТ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ

Подається інформація про Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні, сформований у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (м. Київ). Наведено приклади використання документів (сповіщень про загибель) в експозиції музею. Схарактеризовано основні напрями наукової, дослідницької та пошукової роботи на матеріалах даного фонду.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років; Червона армія; військові втрати; сповіщення про загибель; “похоронка”; облік втрат.

Найжахливіші документи війни – “похоронки”. Вони надійшли чи не в кожную українську хату. Хтось наважився лише тепер взнати про долю батька, діда, прадіда, що зник безвісти. Проте це й зараз непросто: в Україні досі немає узагальнених баз даних на загиблих і нагороджених, достоту невідомо, хто де похований. До недавнього часу масив сповіщень про загибель був розпорошений по обласних та районних військкоматах України, робота з їхнього дослідження була досить проблематичною. 22.06.2006 р. Міністром оборони України було ухвалено рішення щодо передачі цих документів на довічне державне зберігання до Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (м. Київ).

Таке рішення було цілком логічним, оскільки науковці Меморіалу багато років за власною ініціативою вивчали та використовували повідомлення про загибель в експозиційній роботі, адже змістовне навантаження, емоційний потенціал такого виду експонатів неможливо переоцінити. Непоказний на вигляд клаптик паперу був уособленим свідченням найбільш тяжкого для сприйняття вияву війни – смерті людини.

Упродовж 2007–2008 рр. працівникам Меморіалу майже у повному обсязі вдалося зібрати Документальний фонд з обліку людських вій-

* Рибченко Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

Матеріали Ганни Котюк та її синів в експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

ськових втрат України у Великій Вітчизняній війні. Наразі він складає понад 7,5 тис. архівних справ, які містять дані про загибель близько 3 млн. воїнів. Досвід експонування “похоронок” музеїв вже мав.

За результатами роботи працівників музею в районних та обласних військкоматах на початку 1990-х рр. експозиція музею поповнилася розділами: “Втрачені роди України”, “Вдови та сироти війни” тощо.

В одному з радянських фотоальбомів минулої війни науковців вразила фотографія солдатської матері Ганни Котюк. Про жінку було відомо лише те, що вона з Рівненщини і втратила на війні трьох синів. Співробітниками музею у військкоматі м. Дубно були знайдені “похоронки” на загиблих братів Котюків. Степан і Тарас загинули на фронтах Великої Вітчизняної. Про долю Дмитра мати дізналася лише в лютому 1947 р. після численних запитів. Його не стало 9.05.1945р. – в останній день війни. Очами, повними невимовного болю, дивиться тепер з експозиції Ганна Котюк, а поруч – “похоронки” на її синів.

У 1995 р., у новоствореному Залі Пам’яті вміщено “похоронки” полеглих воїнів Чернобаївського району Черкаської області, зокрема села Мельники, де після війни проживало 268 вдів. Сповідання про загибель були викладені у вигляді скорботної ріки, в якій у долі одного села віддзеркалювалась трагедія всієї України.

У травні 2007р. експозиція музею поповнилась оригінальним емоційним образом – символічним Хрестом, викладеним із сповіщень про загибель визволителів нашої Батьківщини на прізвище – Шевченко. Прізвище Шевченко не найпоширеніше (науковці переглянули усі 280 томів Книги Пам’яті України, де виявлено 12 108 полеглих солдат і сержантів на це прізвище), але воно викликає у відвідувачів асоціації з Україною, з Кобзарем. “Похоронки” були відібрані з усіх регіонів, відображають так звану “географію болі та втрат” українських родин від заходу до сходу, від півночі до півдня України. Представлені “похоронки” ніби об’єднують Україну хрестом власних жертвних доль

та свідчать про велику ціну здобутої Перемоги, про однакові героїку і жертвність вихідців з усіх регіонів України.

У ході експозиційної роботи науковцями музею було оцінено значний не лише музейний, а й дослідницький потенціал даного масиву. Це, а також невизначений статус зберігання документів, змусили музейників поставити перед керівництвом країни питання щодо подальшої долі фонду. За наказом Міністерства оборони СРСР “похоронки” зберігалися протягом 75 років під грифом “таємно”. У 1989 р. для створення Меморіального видання Книга Пам’яті України цей гриф було знято, проте подальшого роз’яснення щодо статусу і терміну збереження “похоронок” так і не надійшло. У різних військових документи зберігались по-різному. Траплялись випадки передачі частини сповіщень до місцевих музеїв, районних та обласних архівів. Через незадовільні умови їхнього збереження, стан документів був на межі втрати.

Відразу після формування фонду було розпочато його наукове дослідження. Зібрані документи відкрили такі проблеми, які донедавна практично не досліджувались науковцями – питання обліку загиблих, зниклих безвісти, використання щойно мобілізованого поповнення з визволених територій України тощо.

З’ясувалося, що фраза у “похоронці” “зник безвісти”, іноді зовсім не означає повну відсутність інформації про можливу долю людини. Причини, з яких військовослужбовці вважались зниклими безвісти, могли бути різними. Так, у пояснювальній записці до донесення про втрати 60 армії Воронезького фронту за період з 10–20.02.1943 р. зниклими безвісти значиться 41 чол. Серед них кулеметний розрахунок, який під час відходу на старий вогневий рубіж залишив на полі бою станковий кулемет. Розрахунку було наказано знайти свій кулемет й доставити його в розташування роти. Солдати пішли й не повернулися, вони донині вважаються “зниклими безвісти у 1943 р.”¹ У тому ж донесенні значиться, що під час пересування взводу НКВС за частинами, що наступали у напрямку м. Льгов, командир взводу лейтенант Ляхнович В.Ф. поїхав на мотоциклі для встановлення зв’язку зі штабом дивізії та не повернувся. Він теж вважається “зниклим безвісти у 1942 р.”² У сповіщеннях про загибель на вказаних воїнів згадані обставини їх “зникнення” не зазначалися.

Також зниклими безвісти вважались багато радянських військовополонених, родини яких про справжню долю полеглих інформувалися, згідно інструкції, лише усно. Систему обліку було організовано таким чином, що підрахувати точні цифри втрат Червоної армії вельми складно. Під час війни чотири рази змінювався порядок обліку втрат особового складу; кілька реорганізацій зазнали органи, що реєстрували загиблих. Особистими розпізнавальними знаками бійців були ебоніто-

ві солдатські медальйони, що мали дві паперові вкладки з основною інформацією про бійця. Наказом НКО від 17.11.1942 р. вони були ліквідовані³.

По війні з'ясувалося, що сила-силенна червоноармійців ніде не врахована – ні серед загиблих, ні серед зниклих безвісти. Переважно цими бійцями було щойно призване з визволених територій місцеве поповнення. Білу сторінку війни, довгий час приховувану від суспільства, добре ілюструють документи військкоматів – так звані “документи з уточнення втрат”. Це – завірені місцевими сільрадами довідки, свідоцтва, акти про факти проведення мобілізації “польовими військкоматами” та про трагічні долі односельців, що загинули одразу після призову. Перші такі документи почали з'являтися невдовзі після визволення населених пунктів України. У своїх довідках мешканці сіл свідчили про призов й загибель щойно мобілізованих односельчан поруч зі своїми домівками. Метою складання актів було: по-перше, довести факт призову односельця на військову службу, потрібний для надання родині статусу родини військовослужбовця, по-друге, підтвердити його загибель для надання військкоматом родині сповіщення про загибель встановленого зразка й призначення пільг, передбачених чинним законодавством.

Наступна хвиля “документів з уточнення втрат” з'явилася вже після завершення війни. Певним каталізатором даного процесу стала директива Генштабу від 24.04.1946р. про “подвірне опитування” стосовно воїнів, що не повернулися з війни. Директива наказувала військкоматам зібрати відомості про воїнів, з якими був утрачений зв'язок у період Великої Вітчизняної війни, та оформити їх загальним порядком на спеціальних бланках. У разі відсутності в родині довідок про проведення мобілізації, факт останньої міг бути підтверджений свідченнями очевидців або односельців.

Так, значна кількість витягів та актів, складених свідками-односельцями одразу після проведеної мобілізації, є у справах Вище-Дубечанського РВК Київської області. В іменному списку на колишніх військовослужбовців, загиблих у боях (список складається з 1035 чоловік, що зникли безвісти в жовтні – грудні 1943р.), у графі “яким РВК мобілізований” найчастіше значиться: “передовими частинами 1-го Українського фронту”. Знайдено десятки зазначених вище актів про те, що, наприклад, “Молот Гаврило Гаврилович із с. Тарасовичі, 1925р.н., 10 жовтня 1943р. був мобілізований польовим військкоматом у ряди РСЧА і при форсуванні р. Ірпінь 20 жовтня був убитий”; “Шестопад Андрій Павлович із с. В.Дубечня був узятий передовими частинами 25 вересня 1943р.н. і загинув 11 жовтня 1943р.”⁴.

Багато щойно мобілізованих воювали лише один день. З довідки військової частини дізнаємося, наприклад, що житель с. Петрівське Мельниченко Григорій Іванович, 1908р.н., 13.10.1943р. таємно провів

бійців цієї військової частини без втрат, завдяки чому було визволено с. Петрівське, проте в цей самий день при виконанні розвідувального завдання боєць загинув. Військова частина висловила клопотання про нагородження загиблого орденом Червоної Зірки⁵.

Житель с. Гута-Межигірська Топол Іван Федорович теж воїн – “одноденник”, який так само у своєму селі був убитий і похований, про що й свідчить довідка про “мобілізованого передовими частинами 132-го протитанкового винищувального батальйону”⁶.

Як правило, після перевірки документів родинам видавалось сповіщення на зниклого безвісти. Рік і місяць вказувався: для родин, що перебували на окупованій території – після завершення наступальних боїв на території області, де проживає родина; для родин, що не були “під німцями” – через три місяці після останньої звістки від полеглого. Сім’ям, що мали підстави на отримання допомоги, починали виплачуватися пенсії у зв’язку із втратою годувальника.

Дослідницька робота з документальним фондом лише розпочата. Вона обіцяє відкрити таємницю багатьох не вивчених до цього часу сторінок минулої війни. Разом з тим, наявність у даному фонді значної кількості персональної інформації про загиблих, а також нескінченний потік запитів від рідних загиблих, що надходять до музею, виводять на перший план у роботі з даним фондом втрат пошукову роботу, яка все більше набирає гуманітарної спрямованості.

До 60-річчя визволення Києва, у 2003 році, на тимчасове експонування до музею були передані декілька справ з усіх областей України й АР Крим. У ході роботи над виставкою було виявлено імена 350 воїнів, повідомлення про смерть яких рідним, що проживали в м. Києві, не були вручені. Причини типові: “адресат вибув”, “будинок зруйнований”. Через це, як з’ясувалось, прізвища воїнів не увійшли й до попередніх томів “Книги Пам’яті України. Місто-герой Київ”. Науковцями

Сповіщення про загибель воїнів с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області в експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Хрест, викладений із сповіщень про загибель воїнів на прізвище Шевченко, в експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

музею були підготовлені списки загиблих, і вони стали складовою частиною додаткового тому “Книги Пам’яті України. Місто-герой Київ”.

Упродовж 2007–2010 років до музею надійшло понад 4 тис. запитів від громадян України та іноземців стосовно надання інформації про їхніх загиблих рідних, пошуку та виготовлення копій сповіщень про загибель, встановлення місць поховання, дослідження бойового шляху військової частини, звідки надійшла “похоронка” тощо. У роки війни до військкоматів надходили сповіщення про загибель безпосередньо з фронтів, а родинам вже передавали “похоронки”, виписані місцевим воєнкомом. Інформування про загибель червоноармійців регламентувалося низкою спеціальних ін-

струкцій. Зазвичай не вказували номер військової частини, де служив червоноармієць, хоча оригінал “похоронки” містив таку інформацію. Часто не вписували точне місце загибелі, а лише зазначали область.

У 2009 р. почала створюватися Об’єднана електронна база загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни Міністерства оборони Росії, доступна у мережі Інтернет, на сайті www.obd-memorial.ru. Основним її джерелом стали бойові донесення військових частин та з’єднань Червоної армії про втрати особового складу, що зберігаються у Центральному архіві Міністерства оборони Росії. Даний проект спрямований на допомогу людям, які шукають інформацію про час і місце поховання свого рідного воїна. Проте він не має необхідного юридичного статусу для вирішення пенсійних, майнових та інших питань. Працівники музею не раз брали участь у судових процесах, коли йшлося про усунення помилок у прізвищах колишніх воїнів. Деякі категорії громадян (інваліди дитинства, діти загиблих, що не створили власних сімей) звертаються за довідками про загибель батька, адже мають право на фінансові виплати у зв’язку зі втратою годувальника.

Пишуть також ті, хто багато років шукає місце поховання полеглого або відновлює родовід. Упродовж усієї війни родина Петра Колесника із Сумщини марно чекала бодай якоїсь звістки із фронту. “Похоронка” прийшла 1947 року: “Зник безвісти”. Лише через 65 років від Дня Перемоги родичі довідалися про долю Петра Семеновича, знайшли могилу загиблого. А все через помилку у написанні прізвища. Червоноармієць П. Колесник, перебуваючи напередодні війни на західному кордоні, 29 червня 1941 року разом із легендарними захисниками Брестської фортеці потрапив у полон. Зазнавши в таборі для військовополонених нелюдських страждань, він помер 22 вересня 1941 р. Тепер відомо, що син П. Колесника Степан народився саме в день смерті батька. Згідно з карткою військовополоненого, ці дві події збіглися в часі з точністю до години, лише прізвище солдата латиницею було написане невірно. Встановити особу вдалося завдяки повному збігові даних про дружину загиблого. Торік 70-річний Степан Петрович відвідав могилу батька в Польщі, виправив помилку в списку похованих.

Іноді, шукаючи одного загиблого, вдається встановити цілі списки полеглих солдатів, які не значаться у паспортах військових поховань. Наприкінці 2011 р. працівники музею віднайшли прізвища 86 невідомих червоноармійців, чиї останки спочивають на Пагорбі Слави в Черкасах. Загинули вони в грудні 1943 р. й були поховані в братських могилах північно-західніше черкаського цукрового заводу. Пізніше, 1951 р., з кількох розрізнених поховань воєнного часу зробили спільну могилу, де з 84 похованих відомими були лише 4 прізвища. Цю могилу у свою чергу в 1967 р. перенесли на Пагорб Слави, у паспорті якого наявність невідомих бійців у похованні не вказана. Оскільки прізвища похованих на цукровому заводі загубилися, їх імена не викарбовано на плитах новоствореного меморіалу. Музейні фахівці звернулися до міського голови м. Черкаси з проханням внести виявлені прізвища до офіційного списку похованих на Пагорбі Слави.

Упродовж 2011 р. до музею надійшов 1251 запит, на опрацювання кожного з них фахівці витрачають близько півтора місця. Пошук здійснюється не лише в стосах паперових оригіналів, а й в усіх доступних на сьогодні електронних базах даних (вітчизняних і зарубіжних), переглядаюся Книги Пам’яті й Книги Скорботи України. Також у музеї є списки воїнів, загиблих під час радянсько-польської кампанії та фінської війни. Щороку вдається повернути із забуття імена понад сотні червоноармійців, про яких родичі взагалі нічого не знали. Кількісні показники запитів, що надійшли до музею, та їхня мотивація дають підстави стверджувати, що інтерес до теми Другої світової війни та долі рідних, які загинули на її фронтах, з роками не зменшується.

З метою оптимізації персональної та пошукової роботи – надати можливість усім заявникам дістати узагальнену інформацію про час

і місце загибелі своїх рідних, встановити військову частину, де воїн ніс службу, його бойовий шлях, знайти відомості про місце його поховання, а також наочно ознайомитись з оригінальними музейними документами з обліку втрат (в електронному вигляді), проаналізувати та співставити їхні дані, а також для створення всеукраїнського мартирологу полеглих бійців, в музеї розпочато створення Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (ВБЗ). Нині база налічує 110 тис. 309 персональних карток – за результатами опрацювання матеріалів по місту Києву, окремих районах Київської, Вінницької, Житомирської, Одеської та Кіровоградської областей. Робота з її наповнення постійно триває.

¹ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО), ф. 60 гв. А., оп. 5173, спр. 5, арк. 213.

² Там само.

³ Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т. 13 (2-2): Приказы Народного Комиссара Оборона СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М.: Терра, 1997. – С. 368.

⁴ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – ТФ – 5417, арк. 38.

⁵ Там само, арк. 11.

⁶ Там само, арк. 63.

Представлена информация о Документальном фонде по учету человеческих военных потерь Украины в Великой Отечественной войне, сформированном в Национальном музее истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов (г. Киев). Приведены примеры использования документов (извещений о гибели) в экспозиции музея. Изложена характеристика основных направлений научной, исследовательской и поисковой работы на материалах данного фонда.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов; Красная армия; воинские потери; извещение о гибели; “похоронка”; учет потерь.

The specification of the documentary fond on the accounting of the war casualties of Ukraine country in the Great Patriotic War, created by the staff of “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945 years” (Kyiv) is presented. Examples of using of the documents such as the notifications of the death are proposed in the museum exposition. There are characterized the basic directions of the scientific and research work made by the museum staff using the fond materials.

Keywords: The Great Patriotic War; National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945 years; Red Army; the military casualties; the notification of the death; the accounting of the dead soldiers.